

IV MÖVZU: Fəaliyyət. Fəaliyyətin psixoloji xarakteristikası.

Plan:

1. Psixologiyada fəaliyyət haqqında anlayış. Fəaliyyət insanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim olunan fəallığı kimi.
2. Fəaliyyət və fəallıq. Tələbatlar fəallığın mənbəyi kimi.
3. Fəaliyyətin strukturu. İş və hərəkətlər. Vərdişlər, bacarıqlar əv adətlər.
4. Fəaliyyətin əsas növləri: oyun, təlim, əmək.
5. Pedaqoji fəaliyyət haqqında anlayış.

Ədəbiyyat:

1. Ümumi psixologiya (V.A.Petrovskinin red. ilə). B., "Maarif", 1982
2. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. B. "Çinar-çap", 2002
3. A.N.Leontyev. Деятельность, Сознание, Личность. М., 1975
4. В.А.Крутецкий. Психология. М., Просвещение; 1981
5. А.Н.Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1981.

Canlı orqanizmlər öz həyatını təmin etmək üçün müxtəlif fəallıq formalarına malik olurlar. Biososial varlıq olmaq etibarilə insan da istisna təşkil etmir. İstər təbii və mədəni, istər maddi və mənəvi, şəxsi və ya ictimai münasibətlər sistemində və istehsalatda bir orqanizm, fərd və şəxsiyyət kimi təşəkkülünü, yaşamasını təmin edən müxtəlif fəallıq formalarını doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, insanların tələbatlara münasibəti lap əvvəldən heyvanlarınkindan fərqlənir. Heyvanların davranışı həmişə bu və ya digər tələbatın ödənilməsinə yönəlir. İnsan da isə bu tamamilə başqa cür təşkil olunmuşdur. Artıq stulda oturub qaşıqla yemək yeyən uşağın hərəkətlərini bütövlükdə heyvanların təbii tələbatları ilə bir sətərə qoymaq olmaz. Burada qaşığı və stul tələbatı ödəmək üçün kafi deyil, lakin zəruridir. Uşağın bu yolla mənimsədiyi mədəni davranış formaları cəmiyyətdə insanların istifadə etdiyi

fəaliyyət üsullarıdır. Valideyinlər və tərbiyəçilər yaxşı bilirlər ki, uşaqlarda belə mədəni davranış formalarını yaratmaq heç də asan olmur. Uşaq hələlik əşyalarla mədəni davranmağı, onlarla insana məxsus tərzdə rəftar etməyi bacarmır.

Heyvanların davranışı bütövlükdə ətraf mühitlə, insanalrın davranışı isə lap kiçik yaşlarından bütün bəşəriyyətin təcrübəsi və cəmiyyətin tələbləri ilə şərtlənir.

İnsanlarda davranışın bu tipi o qədər özünəməxsus cəhətlərə malikdir ki, psixologiyada onu ifadə etmək üçün xüsusi bir termindən- **fəaliyyət** anlayışından istifadə olunur.

Psixologiyada fəaliyyətə belə bir tərif verilir:

“İnsanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim olunan xarici (fiziki) və daxili (psixi) fəallığı fəaliyyət adlanır. Fəaliyyətin bir sıra fərqləndirici əlamətləri vardır.

1. Fəaliyyətin məzmunu bütövlükdə onu doğuran tələbatlarla müəyyən edilir. Bu zaman motiv rolunu oynayan tələbat fəaliyyətə təkan verir, ona stimül yaradır.
2. Fəaliyyətin məzmunu bütövlükdə tələbatlarla deyil, məqsəd və istəklə müəyyən edilir.

Deməli tələbatlar fəallığın, əsas mənbəyidir. İnsanların hərəkətlərini, fəallıq formalarını ixtiyari və qeyri-ixtiyari olmaqla iki əsas qrupa ayırmaq olar.

İxtiyari hərəkətlər kifayət qədər dərk olunmuş, düşüncəli və məqsədəyönəlmiş hərəkətlərdir. Qeyri-ixtiyari hərəkətlər isə kifayət qədər dərk olunmamış nəticəsi əvvəlcədən təsəvvür edilməyən impulsiv hərəkətlərdir. Fəaliyyətin dərk olunma səviyyəsindən asılı olaraq məqsədin dərk olunması əsas məsələdir. Həmin əlamət mövcud olmadıqda, insana məxsus fəaliyyətdə mövcud ola bilməz.

Fəaliyyətdən fərqli olaraq impulsiv hərəkətlər bilavasitə tələbatlar və emosiyalarla idarə olunur. Belə davranış çox vaxt fərdin affektlərini və

həvəslərini ifadə edir, ona görə də çox vaxt cəmiyyətə zidd egoistik xarakter daşıyır. Məsələn gözlərini qəzəb tutmuş adamın impulsiv hərəkətlərini buna misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, impulsiv davranış heç də şüursuz davranış deyildir. Sadəcə olaraq burada davranış ictimai motivlə deyil, şəxsi motivlə tənzim edilir.

Fəaliyyət gərcəkliyə, ətraf xarici aləmə elə fəal yanaşma formasıdır ki, onun vasitəsilə insanda onu əhatə edən aləm arasında real əlaqə yaranır. Fəaliyyət vasitəsilə insan təbiətə, şeylərə başqa adamlara təsir göstərir. Fəaliyyətin mürəkkəb daxili strukturu vardır. Onun strukturunda iş və hərəkətlər, əməliyyatlar mühüm yer tutur. İstənilən fəaliyyət növü hərəkətlərlə bağlıdır. Hərəkət canlı orqanizmlərin fizioloji funksiyalarından biridir. Hərəkət və ya motor funksiya insanda çox erkən meydana gəlir. İlk hərəkətlər rüşeymin bənddaxili inkişaf mərhələsində müşahidə olunur. Çığa dünyaya gələn andan qışqırırəlləri və ya ayaqları ilə xaotik hərəkətlər edir, ilk şərtsiz reflekslər özünü göstərir.

Fəaliyyət əsasən hərəkətlər sistemi, əşyavi əməliyyatlar və işdən ibarətdir. Onlar vahid kompleksdə birləşərək insanın əmək fəaliyyətinin əsasını və zəruri şərtini təşkil edirlər. Fəaliyyət yalnız psixologiyada deyil, fəlsəfədə siyasi iqtisadda, sosiologiya, tarix, texnologiya və s. kimi elm sahələri tərəfindən də öyrənilir. Psixologiyada fəaliyyət kateqoriyası geniş və fundamental məzmun kəsb edir: insanın həyat yolu bilavasitə fəaliyyətlə sıx bağlıdır və o, psixikanın şüurun formalaşmasında müstəsna rola və təsire malikdir.

İş fəaliyyətin nisbətən bitkin və tamamlanmış xarakter kəsb edən mühüm ünsürüdür.

Fəaliyyətin cari bir məsələnin həllinə yönəldilmiş nisbətən bitkin elementi iş adlanır. Daşın ağırlığını onu qaldırmaqla, paraşütünetibarlığını onunla tullanmaqla deməli, iş görməklə müəyyənləşdirmək olar. Fəaliyyət zamanı

həmişə real praktik iş ön planda dayanır. Bu zaman insan təcrübəyə sahib olur və təcrübə ona nəyi etmək lazım gəldiyini nəyi bitdiyini və bitmədiyini müəyyənləşdirmək imkan verir. Hər cür maddi; əməli iş müəyyən hərəkətlərdən yararlanır. İnsanın əşyavi hərəkətlərinin təhlili göstərir ki, zahirən müxtəlif olmalarına baxmayaraq, bir qayda olaraq həmin hərəkətlərin hamısı üç sadə elementdən – cövdənin, başın, aşağı və yuxarı ətrafların əsas və ya yardımçı hərəkətlərindən ibarətdir. Müxtəlif hərəkət növlərində bu elementlərin trayektoriyaları fərqlidir. Onların özlərinin müddətinə, gücünə, sürətinə, tempinə (təkrarlanma tezliyinə) görə bir-birindən fərqlənir. Fəaliyyət prosesi yalnız maddi, əşyavi deyil, həm də kommunikativ məzmunlu hərəkətlərlə də bağlıdır. Burada jestlər, mimika, pantomimika, nitq hərəkətləri də iştirak edir. Maddi və əşyavi işlər hərəkətlərin müəyyən sistem üzrə, yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Məsələn gələnə tutmaq üçün tələb olunan hərəkətlərlə bir-birindən fərqlənir. Məsələn tavana mıx vurmaq üçün tələb olunan hərəkətlər, döşəməyə mıx vurmaq üçün tələb olunan hərəkətlərdən fərqlənir.

Fəaliyyət prosesində hərəkətlərin icrası daim və fasiləsiz olaraq nəzarət altında saxlanılır, yol verilən səhvlər təshih edilir, aradan qaldırılır. Bu cür nəzarət bacarığı olmayan xəstə adamlar iş zamanı xəyata yol verir, qəza törədirlər. Onlar stulda oturmaq istərkən yıxılır, çörək doğrayarkən əllərini kəsir, sətir boyu xətt çəkməyi bacarmırlar. Belə adamlarda sensor (hiss üzvlərinin) nəzarət funksiyası pozulmuş olur.

Əşyavi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi yalnız müəyyən hərəkətlər sisteminin yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşır. Hərəkətlər üzərində cari nəzarətin ilkin forması məhz sensor nəzarətdir. Dəmirçi çəkicə zərbə gücünü közərdilmiş dəmirin rəngini nəzərə almaqla müəyyən edilir. Qaldırıcı kran maşinisti görmənin nəzarəti altında əllərin və ayaqların hərəkətlərini müvafiq olaraq uzlaşdırmaqla icra edir.

Deməli işlərin icrası, bütövlükdə işlə bağlı hərəkətlər birbaşa olaraq onların məqsədilə idarə və tənzim olunur. Məqsəd fəaliyyətin gələcək nəticəsinin beyində dinamik modelidir. Su içmək zamanı icra olunan hərəkətlər arzu olunan nəticənin (susuzluğu yatırmaq) modeli ilə idarə olunur. Qarşıda duran işin (hərəkətlər proqramının) və onun irəlicədən beyin verdiyi nəticələrin (məqsədlər proqramı) həmin modelini fizioloqlar “ iş aspektoru” və “ qabaqlayıcı inikası” (P.K.Anoxin) adlandırmışlar.

Ətraf aləmdəki müxtəlif hadisələr bir-biri ilə daimi əlaqələrlə bağlıdır. Elə əşyalar var ki, onlar daimi xassələrə malikdir. Od həmişə yandırır; buz həmişə soyuqdur, gecədən sonra gündüz gəlir; toplananların yerini dəyişdikdə cəm dəyişmir. Fəaliyyət prosesində insan işin məqsədi və xarakterindən asılı olaraq xarici (real) işdən daxili (psixi) işə keçirməli, əvəzləməli olur.

Xarici (real) işdən daxili (psixi) işə belə keçid **interiorizasiya**, əksinə proses isə eksteriorizasiya adlanır. İnsanın fəaliyyətinin xarici və daxili tərəfləri əslində bir biri ilə şərti ayrıla bilər, onlar vəhdət təşkil edirlər.

Hər bir işin daxili məzmununda meter (hərəkət) sensor (hissi) və mərkəzi tənzimədiçi komponentlər vardır. Fəaliyyətin gedişi prosesin də insanın işləri icra, nəzarət və tənzim etmək üçün istifadə etdiyi yollar **həminfəaliyyətin priyomları** adlanır.

Sözləri tələffüz edərkən qırtlağın hərəkət sistemi insan tərəfindən dərk olunur. Lakin insan ifadə etmək istədiyi ibarələrin qrammatik forma və məzmunu daim qabaqcadan şüurlu olaraq düşünülür. Fəaliyyət zamanı işin son məqsədi və onun ümumi xarakteri daim dərk olunur. Məsələn, insan velosiped sürmək vərdişinə nə qədər yüksək səviyyədə yiyələnsə də, hər halda o, tamamilə şüursuz halda velosipeddə gedə bilməz. Elə hərəkətlər vardır ki, onların icrasında şüur amilinin rolu bir qədər zəifdir. Çünki onun icra etdiyi hərəkətlər artıq avtomatlaşmışdır. İnsanda məqsədəuyğun hərəkətlərin icra və tənzim olunmasının məhz bu cür qismən avtomatlaşması vərdiş adlanır.

Avtomatlaşmanın səviyyəsindən asılı olaraq vərdişlərin strukturunda aşağıdakı dəyişikliklər baş verir.

1. Hərəkətlərin icra üsulları dəyişir. (ayrı-ayrılıqda icra olunan hərəkətlər vahid bir akt şəklində birləşir.) Məsələn. Şacirdin və təcrübəli sürücünün sürəti dəyişməsi; I sinfə gedən uşağın yazı təliminə alışması və s. Artıq hərəkətlər ixtisar olunur.
2. İş üzərində sensor nəzarət üsulları dəyişir. (Görmə nəzarəti əzələ nəzarəti ilə əvəz olunur (təcrübəli maçınaçı, sürücünün hərəkətləri)
3. İşin mərkəzi tənziməmə üsulları dəyişir. (məsələn, sürücü avtomobildəki yükün ağırlığını mühərrikin səsindən qavrayır və sürəti dəyişir). Müəyyən iş və fəaliyyət növünü mənimsəmək məqsədilə onları anlamaya istinad edən, şüurlu nəzarət altında dəfələrlə icra olunan hərəkətlər mümarizə adlanır.

Əgər mümarizələrin sayından asılı olaraq, işin hər hansı bir əlamətinin necə dəyişdiyini ölçsək, onda həmin işin mənimsənilməsi prosesini kəmiyyətə təsvir edə bilərik. Sınaqların miqdarı üfiqi xətt (absis), işin yoxlanılan əlaməti isə şaquli xətt (ordinant) üzrə qeyd olunur. Qrafikdə öyrənmə əyrisi adlanır. O, təşəkkül tapmış vərdişlərin inkişaf yolunu xarakterizə edir.

Mümarisə əyriləri iki tipə ayrılır:

- a) mənfi sürətli əyrilər; (əvvəl sürəltə, daha sonra yavaş)
- b) müsbət sürətli əyrilər (əvvəl yavaş, daha sonra sürətli)

Birinci tip əyrilər öyrənmənin səhv və sınaq yolu ilə getməsi üstünlük təşkil edən proseslər üçün xarakterikdir. (məsələn, insanın naməlum labirintdən keçməsi).

İkinci tip ayrılar işin düzgün yerinə yetirilməsində anlamının üstünlüyü tələb olunan məsələlər üçün xarakterikdir.

Yeni şəraitdə yeni obyektlərə münasibətdə hər bir davranış əməliyyatların keçirilməsinə əsaslanır. Obyektlər nə qədər çox mürəkkəb dəyişikliyə malikdirsə, keçirilməsinin müvəffəqiyyətlə baş verməsini təmin edən aralıq intellektual fəaliyyət də bir o qədər geniş olur. Bütün hallarda fəaliyyətin bu cür keçirilməsinə bacarıq kimi daha doğrusu, qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq iş priyomlarının seçilməsi və həyata keçirilməsi üçün mövcud bilik və vərdislərdən istifadə olunması kimi baxmaq olar. Bacarıq eksteriorizasiya, yəni biliyin praktik işlərdə canlandırılmasını tələb edir. Müəllim şagirdlərin əldə edilmiş bilikləri tətbiq etmək yolu isə onlarda bacarıqların formalaşdırılması prosesini idarə edir.

Şəxsiyyət fəal varlıqdır, onun fəaliyyəti isə şüurlu xarakter daşıyır. Fəaliyyət öz növbəsində şüurun təşəkkülü və inkişafı üçün mühüm rol və təsirə malikdir. İnsanın şəxsiyyəti fəaliyyətdə ifadə olunur və eyni zamanda fəaliyyət onun şəxsiyyətini formalaşdırır.

İnsanda müxtəlif fəaliyyət növlərinin meydana gəlməsi və inkişafı mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. Uşağın fəallığı inkişaf prosesində tərbiyənin və təlimin təsiri altında yalnız tədricən şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyət forması alır. Həyatın erkən dövrlərində körpənin tədqiqatçılıq – manipulyativ fəaliyyəti erkən yaşlarda (1-3 yaş) praktik əşyavi fəaliyyətlə əvəz olunmağa başlayır. Bunun köməyi ilə uşaq əşyaların həqiqi xassələrini dərk edir, əşyaların ictimai praktikadakı əhəmiyyətini dərk edir. (çarpayıda yatmaq, stulda oturmaq, topla oynamaq, qələmlə şəkil çəkmək və s.)

Fəallığın bu formaları ilə birlikdə uşağın öz tələbatlarını, istək və arzularını ödəməsi, ictimai tələbləri və məlumatları mənimsəməsi üçün əsas olan **kommunikativ davranışın** inkişafına yol açır. Bu əvvəlcə nitqə qədərki formalarda (qışqırıq, çığırta, mimika, əl-qol hərəkətləri), 7-8 aylıqdan başlayaraq əvvəlcə passiv, daha sonra aktiv nitq- verbal ünsiyyət vasitəsilə

həyata keçirilir. Nitq davranışı uşağın məlumat mübadiləsinin əsas vasitələrinə çevrilir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, inkişafın hər bir mərhələsində bu və ya digər fəaliyyət növü üstün əhəmiyyət kəsb edir. Konkret inkişaf mərhələsində üstünlük təşkil edən fəaliyyət növü **aparıcı fəaliyyət** adlanır. Bu anlayışı psixologiya elminə rus psixoloqu A.N.Leontyev 1994 cü- ildə gətirmişdir.

Körpəlik dövründə vasitəsiz emosional ünsiyyət, erkən uşaqlıq dövründə əşyavi oyunlar, məktəbəqədər yaşda rollu- sujetli oyunlar, kiçik məktəb yaşında təlim, yeniyetmə yaşı dövründə təlim və şəxsi intim ünsiyyəti erkən gənclik dövründə tədris- peşə fəaliyyəti aparıcı fəaliyyət rolunda çıxış edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında istər aparıcı, istərsədə köməkçi fəaliyyət növlərinin özünəməxsus üstünlükləri və əhəmiyyəti vardır.

Şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır və inkişaf edir. Bu baxımdan ünsiyyət fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi də nəzərdə keçirilə bilər. Ünsiyyət insan psixikasının mühüm xarakteristikalarından biridir. Ünsiyyət prosesində şəxsiyyət emosional və intellektual baxımdan inkişaf edir, hissələrə, mədəni və mənəvi dəyərlərə sahib olur, ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəyir.

İnsanda fəaliyyətin **oyun, təlim, və əmək** olmaqla üç əsas növü fərqləndirilir.

Həyatın ilkin mərhələsindən başlayaraq uşaqda fəaliyyətin sadə forması olan oyun fəaliyyəti təşəkkül tapmağa başlayır.

Məlumdur ki, oyun xarakterli davranış forması heyvan balalarında da müşahidə olunur. Hər cür vurnuxmaq, dalaşmağı yamsılamaq, atılıb-düşmək, oynaqlamaq körpə heyvanlarda diqqəti cəlb edir. Məsələn pişik balası yumaqla oynayır, kiçik əski parçasını döşəmədə sürüyür, onu didişdirir.

Bütün bunlara onların orqanizminin fəallıq tələbatına ödənilməsi, toplanmış enerjinin sərf olunması kimi baxmaq olar.

Uşaqlarda oyun fəaliyyəti fəallığın təmin edilməsi formasıdır. O, funksional həzz olmanın əsas vasitəsidir. Sonralar oyun uşaqların fəaliyyətində praktik əməli davranış kimi özünü göstərir. Bu dövrdə oyuncaqlar həqiqi əşyaların obrazı kimi özünü göstərir. Uşaqlarda əvvəlcə əşyavi daha sonra rolla- sujetli oyunlar onların psixi inkişafının zəruri amili rolunda çıxış edir. Böyük məktəbəqədər və kiçik məktəbyaşlı dövründə qaydalı oyunlar ictimai məzmun kəsb etməyə başlayır və əmək elementləri ilə birləşmiş olur.

Uşağın davranış və fəaliyyətində öyrənmə məzmunu kəsb edən fəaliyyət növü kimi təlimin xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır.

Təlim sosial təcrübənin mənimsənilməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Təlim vasitəsilə subyekt aşağıdakıları mənimsəyir.

1. Ətraf aləmin zəruri və mühüm xüsusiyyətləri barədə məlumatların (biliklərin) mənimsənilməsi.
2. Qarşıda duran məqsədə düzgün nail olmaq üçün müvafiq yol və vasitələrin seçilməsi və onlardan istifadə qaydalarının (bacarıqlar) mənimsənilməsi.
3. fəaliyyət (növlərini) təşkil edən yolların və əməliyyatların mənimsənilməsi.

Təlim bir fəaliyyət növü kimi müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək üçün insanın fəaliyyətinin şüurlu məqsədlərlə idarə olunduğu yerdə mümkündür.

Təlim fəaliyyəti insanı yalnız müxtəlif ictimai-faydalı fəallıq növləri ilə silahlandırmır, eyni zamanda özünün psixi proses idarə etmək, həll ediləcək məsələ ilə əlaqədar özünün işlərini və əməliyyatlarını, vərdişlərini və təcrübəsini seçmək, təşkil etmək və istiqamətləndirmək bacarığını inkişaf etdirir. Bununla da təlim insanı əməyə hazırlayır.

İnsana məxsus fəaliyyət növləri içərisində əmək xüsusi yer tutur. O, müəyyən ictimai faydalı, maddi və ya ideal məhsullar istehsalına yönəlmiş fəaliyyətidir.

Əmək fəaliyyətinin məqsədi insanlar tərəfindən istehlak edilən şeylərinin istehsal vasitələrinin məlumat mənbələrinin hazırlanmasından ibarətdir.

İnsana məxsus fəaliyyət növləri içərisində pedaqoji fəaliyyət xüsusi yer tutur. Pedaqoji peşə fəaliyyəti “insan-insan” münasibətləri sistemində həyata keçirilən mürəkkəb fəaliyyət sahəsidir. Pedaqoji fəaliyyət bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra struktur komponentdən ibarətdir.

1. konstruktiv; kommunikativ; təşkilatçılıq.

1. **Konstruktiv komponent** müəllimin peşə fəaliyyətində dərslərin təşkili, dərslər üçün materialların seçilməsi, sinifdən xaric tədbirlərin təşkili, metodik vəsaitlərlə işi əhatə edir. Konstruktiv fəaliyyət öz əksini müəllimin geniş, dərslər planında tapır. Buraya məzmun, məqsəd, sistem, ardıcılıq nəticə daxildir.

2. Kommunikativ komponent müəllimin şagirdlər, valideynlər, məktəb rəhbəri və müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətləri əhatə edir.

3. Təşkilatçılıq komponenti dərslərdə, təlim və tərbiyə prosesində təşkilatçılıq məsələlərini əks etdirir. 1) Şərh və izahın təşkili, 2) Dərslərdə davranışın təşkili, 3) dərslərdə şagirdlərin aktiv fəaliyyətinin təşkili.

Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimdən bir sıra bacarıq və vərdislər tələb olunur:

1) Təşkilədiçi; 2) məlumatverici; 3) səfərbəredici; 4) qiymətləndirici.

Müəllim peşəsinə bir sıra psixoloji tələblər verilir ki, bunlara da pedaqoji qabiliyyətlər deyilir.

1. Nitq qabiliyyəti.
2. Avtoritar qabiliyyətlər.
3. Akademik qabiliyyətlər.
4. Kommunikativ qabiliyyətlər.
5. Subyektiv qabiliyyətlər.
6. Perseptiv qabiliyyətlər.
7. Pedaqoji təxəyyül.